

Bevezetés

A Petőfi Kör vitajegyzőkönyveit közlő sorozat jelen kötete két vita anyagát tartalmazza. Két olyan esemény dokumentumait, melyeket nem kapcsol össze szoros tematikai hasonlóság, mint a két 1956 tavaszi gazdasági vitát,¹ s a kronológiai sorrend sem indokolja együttes közlésüket: az egyik gazdasági vita időben e kettő közé esik. Közös kiadásuk mégis több, mint szerkesztési-technikai elhatározás. Lényeges tartalmi vonatkozásaiban tartozik össze a két esemény: csúcspont és összefoglaló, méghozzá több értelemben.

Csúcspontja volt, különösen a sajtóvita, a Petőfi Kör addigi, s talán egész történetének. Summázta a kommunista reformerek küzdelmét az ortodox sztálinista erővel szemben úgy, hogy 1956 júniusában a Kör volt a reformerök legradikálisabb, leginkább koncentrált fóruma, jóllehet ebben az időben már számos más helyen is véleményt nyilváníthattak (elsősorban az irodalmi sajtóban). Kétségtelen a Petőfi Kör 1956 őszi, második periódusának jelentősége, a későbbi viták bizonyosan szakszerűbbek, kritikájukban radikálisabbak, megoldási javaslatokban elmélyültebbek voltak. Am ősszel a Petőfi Kör a mind szélesebb reformellenzéknek csak *egy* osztaga volt a többi között, a kibontakozó tömegmozgalmak árnyékában, 1956 júniusában viszont vitathatatlanul az átalakulásért küzdők vezető ereje.

Csúcspontja volt a két vita az egész XX. kongresszust követő olvadási folyamatnak is. Ez a folyamat sokágú, akár a szereplőket, akár azokat a politikai kérdéseket és eszközöket vizsgáljuk, melyeket a szereplők napirendre tűztek illetve felhasználtak. De minden területen jellemző és alapvetően fontos kiindulópontot jelentett az SZKP XX. kongresszusának „üzenete”, ahogyan akkoriban szívesen nevezték: a „kongresszus szelleme”. A kifejezést ma akár fellengzősnek is tarthatjuk, pedig nagyon pontosan kifejezte a lényeget. A XX. kongresszus semmilyen területen nem gyakorolt radikális bírálatot, s az 1956. júniusában a pártértelmiség körében többé-kevésbé ismert „titkos beszéd”² is túlnyomórészt Sztálin személyes hibáinak, bűneinek felsorolásával foglalkozott. Kiszabadította viszont a kongresszus — s ez volt a lényeges, fontosabb, mint egyes tételék revíziója — a bírálat és az önálló gondolkodás szellemét a palackból. Legitimálta tehát a hazai pártértelmiségnek azt a törekvését, amit már

évek óta próbált kifejezésre juttatni: a fennálló bírálatán át eljutni olyan szocializmusképhez, amelyben emberibb módon lehet élni. (Nem szabad elfeledkezni arról, hogy *egyedül ez a pártértelmiség* volt abban a *politikai helyzetben*, hogy ezt megtehesse!)

Az SZKP XX. kongresszusa igen jelentős nemzetközi hatást gyakorolt a hatalmon lévő, s az azon kívül álló kommunista pártokra. A „desztalinizáció” folyamata ott is elindult, ahol — eltérően Magyarországtól — az 1953–55-ös esztendőkből ennek nem volt komoly előzménye. E folyamat egyik legdinamikusabb szakasza éppen 1956 késő tavaszára esett, s nem jelentéktelen mértékben befolyásolta a Petőfi Kör sorsát.

A moszkvai kongresszusról hazatérő kelet-európai pártvezetőket feltehetően meglepte a XX. kongresszus akkor radikálisnak tetsző Sztálin-kritikája. Kötelezően „igazodó” nyilatkozataikban a kelet-német, csehszlovák, román stb. vezetők ezért érezhetően igyekeztek kisebbíteni, lehatárolni a kritika életét.³ Ezen az úton járt a magyar párt vezetése is, élén Rákosi Mátyással akkor, amikor a Központi Vezetőség 1956. márciusi ülésén olyan határozatot fogadtatott el, amely szerint a XX. kongresszus *igazolta* az MDP 1953. júniusa óta folytatott helyes politikáját. E határozat utólag mesterségesen próbált folyamatosságot kimutatni az 1954–54-es reformirányzat és az azt elítélő és visszavonó 1955. márciusi restaurációs politika között.⁴

Jelentősen különbözött ettől a lengyel és az olasz párt vezetőségének reakciója. A lengyel vezetés első embere, Boleslaw Bierut nem sokkal a XX. kongresszus után Moszkvában meghalt. Az Ochab vezette lengyel párt egyértelműen kiállt az új moszkvai irányvonal mellett, elsősorban az egyes kommunista pártok számára biztosított nagyobb önállóság keltett nagy visszhangot Varsóban. Palmiro Togliatti felvetette a kommunista mozgalom új, „policentrikus” fejlődésének gondolatát. „Személyi kultusz” helyett *a demokrácia korlátozásáról és elfojtásáról* beszélt: mindez jelzi azt az utat, amelyen az olasz párt vezetője kívánta meghaladni a XX. kongresszus kritikáját. Nem véletlenül kérte számon a Petőfi Kör sajtóvitájának közönsége a jelenlévő vezetőkön Togliatti híres interjújának csonkítatlan közlését. S helyeselte, sőt elmélyíteni igyekezett a Sztálin-bírálatot a jugoszláv vezetés is, mellyel ebben az időszakban a szovjetek intenzív tárgyalásban állottak, Jugoszláviának a „táborba” való valamilyen „reintegrálása” céljából.⁵

Vezetőségeik igencsak eltérő reakciói ellenére szinte valamennyi közép-kelet-európai ország pártértelmisége reménykedve, felpezsdült vi-

takedvvel, a bíráló helyi alkalmazásának és továbbfolytatásának szándékával fogadta a moszkvai változásokat. A magyar reformista sajtó — elsősorban az *Irodalmi Újság* — sorra számolt be a román, bolgár, keletnémet stb. író és újságírók körök vitáiról.⁶ Nemzetközi jelentőségű reformirányzat azonban csak két országban alakult ki: Lengyelországban és Magyarországon. Előbbiben a megújulóban lévő pártvezetés bátorítását élvezve — nálunk annak ellenére. A Petőfi Kör ugyan kapott óvatos biztatást a vezetés egyik-másik tagjától, politikai háttérét azonban az 1953–54-es „új szakasz” politikája, az ezt képviselő pártellenzék jelentette. Érdekes párhuzam ugyanakkor, hogy Lengyelországban is a monolit ifjúsági szövetség biztosította az ellenzéki tevékenység kereteit: a legjelentősebb viták e szervezet hetilapja, a *Po Prostu* hasábjain, illetve a lap körül szerveződő klubok helyiségeiben zajlottak.⁷

1956 júniusára a szovjet vezetés minden bizonnyal úgy vélhette: a „kongresszus szelleme” legalábbis kiszabadulóban van a szándékaik szerint méretezett palackból. Saját pártszervezeteikben már 1956 áprilisában leállították a XX. kongresszus határozatairól és Hruscsov „titkos” beszédének kivonatáról kezdeményezett vitákat. Togliatti útkeresései rosszallással és elhallgatással találtak körükben, a lengyel fejleményeket, különösen a poznani munkásfelkelést (1956. június 28.) egyenesen kritikusként ítélték, s nem látták sokkal jobbnak a magyar helyzetet sem. 1956. június 30-án az SZKP Központi Bizottsága határozatot hozott „A személyi kultusznak és következményeinek leküzdéséről”. Nyilvánvaló volt a szándék: a XX. kongresszus egyes megállapításainak visszavonása, tompítása árán is meg kell állítani a reformgondolkodás, az okok keresése, a bíráló folytatását.⁸ Amikor Rákosi ezzel egyidejűleg a Petőfi Körrel elítélő határozatot hozatott az MDP vezetésével, s vérbeli sztálini módon vezérelt kampány bontakozott ki az ellenzéki reformerek ellen (ld. kötetünk függelékében — s a közölteknél sokszorosan több nagygyűlés és elítélő nyilatkozat akadt!), akkor a Pravda is szükségesnek tartotta szerkesztőségi cikkben legitimálni azt. Ebben a légkörben terjedt futótűzként a hír Budapesten: küszöbön áll az ellenzék tagjainak tömeges letartóztatása.⁹ Hruscsov még 1956. július 13-án is azt közölte Micunovic moszkvai jugoszláv nagykövettel, hogy a szovjet vezetés támogatja Rákosit.¹⁰ Abban, hogy néhány nappal később mégis menesztették, az ellenzéki nyomáson túlmenő szerepet játszhatott Tito hajthatatlansága (aki nem volt hajlandó az 1948–49-es jugoszlávellenes kampány egyik fő képviselőjével való megbékélésre), s az is, hogy — helyesen — úgy

látták: az új pártvezető, Gerő Ernő egyetért a „kongresszus szellemét” visszaszorító törekvésekkel.

* * *

E bevezetőnek nem feladata megvonni a magyar reformkommunista ellenzék, vagy akár a Petőfi Kör történeti politikai szerepének „mérlegét”.¹¹ Szükséges viszont a fordulópont-jelleget a tágabb összefüggéseken túl, most már maguknak a vitáknak néhány szempontból történő elemzésével megvilágítani.

Az első szempont a szereplők és a résztvevők köre. A két vitában szót kapott a Nagy Imre által fémjelzett ellenzék valamennyi csoportja. Az 1953-ban, a kormányprogram meghirdetését követően csoporttá formálódó *kommunista írók* „képviselésében” az egyik legnagyobb tekintélyű, integráló személyiség, Déry Tibor, a „fiatalok” közül Kuczka Péter szólalt fel a sajtóvitán. Az 1954 őszén *Szabad Nép* szerkesztőségében lezajlott párttaggyűlésen kialakult (s '56 tavaszára kiszélesedett) *újságíró-ellenzék*et Méray Tibor, Tardos Tibor és Fekete Sándor „képviselte”. Először szólaltak fel a Petőfi Körben a *Nagy Imre legszűkebb baráti köréhez* tartozó olyan politikusok, akiket az ötvenes évek első felében konstruált perekben ítélték el: Újhelyi Szilárd (a „partizántalálkozó”) és Losonczy Géza (a sajtóvitán). Máté György mérnök, Sziklai Imre, az elnökségekben helyet foglaló Tánczos Gábor és Kázmér Sándor, a viták szervezői, a *Petőfi Kör*hez legszorosabban kapcsolódó fiatal értelmiség reprezentánsai voltak. A sajtóvita korabeli függelékéből (amelyet kötetünk a „Dokumentumok” között közöl) kiderül: a különféle ellenzéki csoportok számos további képviselője szándékozott a vitán felszólalni — ezekre sor már nem kerülhetett.

A partizántalálkozó meghirdetése — ha a függelékben ugyancsak közzölt meghívót utólag politikai nyelvre fordítjuk — az ellenzéki tábor szélesítésének többé-kevésbé tudatos szándékára utal. Az 1947 után berendezkedő sztálinista rendszer szembeötlően diszkriminálta azokat, akik ezért a rendszerért 1945 előtt itthon az illegális mozgalomban, a szociáldemokrata pártban, illetve nyugati emigrációban küzdöttek. Kulcspozíciókba a sztálini tisztogatást fizikailag és politikailag túlélő moszkvai emigránsok és a hazai másod-harmad vonal ifjú képviselői kerültek; az „illegális káderek” háttérbe szorultak. Számos vezetőjük, elsősorban a moszkvai vezetés szemében különféle „elhajlásokat” képviselők (Demény Páltól a Márciusi Front kommunista résztvevőin át Kádár Jánosig) börtönbe jutottak. A Márciusi Front idején a népi mozgalommal szövetség-

get kötő kommunista politikusok jelentős része ebben az időben Nagy Imrét támogatta, s szimpatizált az ellenzékkel számos más „illegális”, „spanyolos”, stb. is. A partizántalálkozó egyik szándéka lehetett ezt az együvé tartozást megerősíteni.

Jelentősebb volt a korábbinál a *pártvezetés* részvétele. Kiss Károly személyében a Központi Vezetőség tagja, a Központi Ellenőrző Bizottság elnöke állt a „partizántalálkozón” kiküldött „delegáció” élén (mellette az elnökségben ült az ugyancsak KV-tag Szabó István altábornagy, és a kerületi tanácselnök Andrásfi Gyula). A sajtóvitán három központi vezetőségi tag, Nógrádi Sándor, Horváth Márton (előbbi emellett a KV osztályvezetője, utóbbi a *Szabad Nép*, a központi pártlap szerkesztő bizottságának vezetője) és Vas Zoltán vett részt és szólalt fel.

Új vonás az is, hogy a hatalom *politikai* vitát (s nem mint korábban, szakmai vitát, politikai tartalmakkal) folytatott az ellenzék felszólalóival. Ennek során az is kiderült: pozíciója már távolról sem szilárd. A hatalmi centrum felszólalói egyrészt eleve defenzív módon közelítettek a témákhoz: a bírálatok egy részéhez némi kényszeredettséggel csatlakoztak, sőt önkritikát is gyakoroltak (pl. Horváth Márton a sajtóvitán), s csak ezek rituális ismételtetése után és közben hangoztatták ellenérzéseiket a radikális hangokkal szemben. Ingatag helyzetük érzékelhető a közönség magatartásában: nem csupán a vezetést védő „közkatonákra” (Máté György és Mocsár Gábor — a sajtóvitán), de magukra a vezetőkre is rázúdult a hallgatóság ellenvéleménye; olykor félbe kellett szakítani beszédüket.

Inkább hangsúlyaik különbségéből volt érezhető, hogy az itt fellépő politikai vezetés nem teljesen egységes. Mező Imre és Vas Zoltán (bizonyos fokig Horváth Márton is) a hatalmi centrum szélén elhelyezkedő olyan funkcionáriusokat képviseltek, akik szívesen megszabadultak volna Rákositól, rokonszenveztek a pártellenzékkel, vagy egyes tagjaival, de már egy ilyen vita közönségétől, közegétől, a felvetett gondolatoktól visszariadtak. Jellemző ebből a szempontból — a személyesen persze egyáltalán nem riadt — Vas Zoltán szereplése. Egyrészt rámutatott, hogy a XX. Kongresszus utáni olvadás az 1953-as júniusi út folytatása, másrészt elhatárolta magát Tardos Tibor és Déry Tibor „szélsőséges hangjaitól”, és egy igen jellemző distinkciót tett: „Elvtársak, történelmi fordulat ez, mely 1953 júliusában kezdődött és hála Istennek, Elvtársak, hogy elkezdődött. (*Derültség és taps. Közbeszólás: Nagy Imre kezdte!*) A párt kezdte, Elvtársak!” Ez utóbbi megállapítás, még ha történetesen van is

benne *némi* igazság (bár a kezdésről szólva inkább Moszkvát és a szovjet vezetést kellett volna említeni), itt inkább az ellenzéki hangok leszere-
lésére irányult, azzal, hogy tagadta zászlóvá vált vezetőjének kezdemé-
nyező szerepét.

Riadalomra a vezetésnek kétségkívül minden oka megvolt. Például azért, mert a szűkebb-tágabb szakmai közönség helyett itt már — különösen a sajtóvitán — valóban *tömeg* jelent meg. Jelenléti ívek híján nincsenek ugyan források a hallgatóságról (ez főként a sajtóvita 6–7 ezres közönsége esetében teljes képtelenség lett volna), de vannak azért meglehetősen pontosan értelmezhető adalékok. S ezek a fotók. Mindannyiszor csodálkoztam, amint az akkori szereplők a számomra elmosódottnak, s oly egyformának (hajviselet, öltözködés) tűnő felvételeket nézegetve három évtized múltán is megállíthatatlanul sorolták a széksorokban ülő, a sorok között álló alakokról, hogy ki kicsoda. Mintha szinte mindenki ismerős lenne.

S ez *részben* igaz is. A fotók többet mutatnak, mint egy rendezvény közönségét. Annak a „fiatal magyar értelmiségnek” afféle „tablóképei” ezek, amelyről e vitákkal egyidőben Tánczos Gábor, a Petőfi Kör titkára írt az *Új Hang* c. irodalmi folyóiratban.¹² Húszas legfeljebb harmincas éveikben járó, s így felsőfokú tanulmányaikat 1945, de inkább 1948 után folytató és befejező párttag fiataloké, akik a politikával a NÉKOSZ illetve a kommunista ifjúsági szervezetek (MADISZ, Diákszövetség, MEFESZ, stb.) soraiban találkoztak meghatározó módon. Közülük egy kisebbség politikai nagykorúsodásának kezdete az 1953 utáni évekre esik — ők alkották, egyes csoportjaik külön-külön, az első Petőfi Köri viták közönségét. Többségüké az 1956-os év tavaszára, s ebben már az imént említett kisebbség, a Petőfi Köri mag hatása is jelentős volt. A fotók felismerhető arcai mellett-mögött a sajtóvitán *tömeg* feketélik. Az említettek többszázas, talán néhány ezres csoportján túl jelen lévő szimpatizálók, ellen-drukkerek, érdeklődők tömege.

A két júniusi vita tömegvonzó hatásában kétségkívül szerepet játszott, hogy nyíltan politikai viták folytak, s a témák felettébb alkalmasak voltak az említett, szociológiailag meglehetősen homogén csoportot a szimpatizálókkal leginkább *egyesítő vélemények* demonstrálására.

A „partizánvita” ebben a tekintetben nem volt más, mint az ellenzék jelentékeny részét ellenzékivé tevő eseménynek, a *konstruált perek napvilágra kerülésének a „kibeszélése”*. A forradalom előtörténetéről szólva számosan — a legvilágosabban talán Molnár Miklós — rámutattak e

fiatal értelmiségi réteg a sztálini kommunista párthoz kötődésének emocionális (s nem racionális!) rugóira.¹³ Világos, hogy e kötődés megrendülésében mekkora szerepet *kellett* kapnia egy olyan eseménynek, amelyben valósággá vált mintegy az elvont Bűn: a Párté, mely nemcsak tévedett, de szándékkal küldte halálba saját hű katonáit. Az erre való rádöbbenés 1954 nyarán és őszén a túlélő, szabaduló elitéltek személyes ismeretségi körében kezdődött, és 1956 tavaszára odáig jutott, hogy a párt vezetői, és személyesen Rákosi Mátyás által most már az ország nyilvánossága előtt tett hazug magyarázkodásokat¹⁴ pártértelmiségi körben sem hitte el senki. (Az ország pártkötelékeken kívül álló többsége feltehetően eleve nem adott hitelt a különféle magyarázatoknak.) Saját körében, de mégis nyilvánosan itt beszélhetett e csoport ennek élményéről először. A különféle illegális korszakok és csoportok háttérbe szorítottjai (Hajdu Gyula a „tizenkilencesek”, Szerényi Sándor a szovjet tisztogatásokat túlélte KMP-vezetők és tagok képviselőjében) után a csúcspontot Rajk Lászlóné drámai felszólalása jelentette, aki egyenesen harcra hívott fel az ártatlan áldozatok becsületének visszaadásáért.

A pártértelmiség ellenzékié válásának legfontosabb jellemzője az a *folyamat*, amelyben a *párthoz való feltétlen lojalitást az értelmiség kritikai funkciójának gyakorlása* (persze nem mindenre való tekintet nélküli gyakorlása) váltja fel. Ennek a folyamatnak indító állomása az 1953. júliusi kormányprogram volt, kibontakozása pedig a kritika képviselői, illetve a sztálinista hatalmi központhoz kötődők közötti viták során figyelhető meg. A Petőfi Kör sajtóvitáján e viták ellenzéki résztvevői büszkén hivatkoztak kritikához való jogukért folytatott háromesztendős harcukra (Kuczka Péter szólott e küzdelem írói, Méray Tibor újságírói vonulatáról); felsorolták a harc folyamán a hatalom részéről alkalmazott retorziókat. Sok szó esett a vitán az újságírószakma sajátos „belső” gondjairól, elhangzottak impresszionisztikusabb és szakszerűbb összevetések és elemzések az 1945 előtti korszak sajtó- és nyilvánossági viszonyairól (Nemes György, Losonczy Géza stb.), a leglényegesebb mégis a *nyilvános társadalmi és politikai kritika szabadságának követelése* volt.

Mind a külső körülmények, mind az ellenzék politikai fejlődése időszerűvé tette (volna) politikai követelések *program*, megfogalmazását. Programot, azonban a Petőfi Kör semmiképpen sem adhatott: nem volt egy önálló politikai csoport *szervezete*, csupán egy politikai áramlat *fóruma*. Ebben a keretben elegendő azt vizsgálni, voltak-e olyan közös kívánságok, vagy akár követelések, amelyekben felszólalók és hallgatósá-

guk, amennyire ez nyomon követhető, egyetértett. S ha ilyenek voltak, márpedig voltak, akkor mennyire „feleltek meg” — s itt már az utólagos elemző adhat választ — az adott történeti helyzetben felmerülő, feszítő követelményeknek.

A partizánvitán megfogalmazódó fő követelést, egyben az ellenzék pillanatnyilag legfontosabb célkitűzését Gergely Erzsébet egészen nyíltan megfogalmazta: az egyebek mellett *a törvénytelen ségékért is felelős vezetőknek, így Rákosinak és Gerőnek, menniük kell, le kell mondaniuk.* Ez a követelés pártgyűlésnél szélesebb nyilvánosság előtt ez alkalommal, az ő megfogalmazásában hangzott el először.¹⁵

Hogy ezután mi történjék, arról már kevesebb szó esett, s azt sem a felszólalók, hanem a közönség hangoztatta. A sajtóvitán, Losonczy Gézának arra a mondatára reagálva, hogy Nagy Imrét pártügyében meg kellene hallgatni, hosszan skandálta a közönség: „Vissza a pártba!” Ezt tehát ugyan nem ő mondotta, (amint azt tragikus halála után számtalanszor felrótták bűnéül) de mégis Losonczy volt az egyetlen, aki perspektivikus programról egyáltalán szólt, s az *az 1953–54-es új szakaszhoz való visszatérés, annak folytatása volt.*

A sajtóvitában megfogalmazott célkitűzés, a pártellenzéki kritika, a sajtó szabadsága hasonló kérdőjeleket támaszt: ha szabaddá válik ilyen értelemben a sajtó, szabad lesz írni mindarról, ami addig tabunak számított (a törvénytelen ségek, az ország helyzete, stb.), mi *mellett* fog síkra szállni az ebben egyetértő író- és újságíró-társadalom? Választ erre ismét csak Losonczy Géza említett fejtegetései adtak: a júniusi, az 1954. őszi program mellett.

Hangot kaptak a vitákon olyanok is, akik úgy érzékeltették: bármennyire fontos is a fenti kérdések megbeszélése, akár követelések formájában is, ennél többre lenne szükség. Ilyen volt Újhelyi Szilárd (sajnos teljességében fenn nem maradt) hozzászólása a partizántalálkozón, aki a konstruált perek okozta rádöbbenés-élményt egy a sztálini rendszer lényegére sokkal szélesebb perspektívát nyitó szemponttal egészítette ki. Figyelmeztetett arra, hogy nem elég a volt funkcionáriusok, spanyolos, illegális kommunisták, vagy a szociáldemokraták (a felszólalók amúgyis, jellemző módon, csak az ún. baloldali szociáldemokratákról beszéltek) igazságát keresni: *az egész népet érte sérelem, az egész népet kell rehabilitálni.* Ilyen volt Déry Tibor híres beszéde a sajtóvitán, amelyben a társadalmi bajok kútforrását *az egyén szabadságának hiányában* jelölte meg, s ezt *rendszerbeli szerkezeti hibákkal hozta összefüggésbe.*

Nem csak a Petőfi Kör két vitájának, de kis túlzással az egész reformellenzék történetének kulcskérdéséhez értünk ezen a ponton. Ha a vitákban csak az hangzott volna el, amit szó szerint lejegyeztek, akkor aligha nevezte volna a Kört a poszt-sztálinista rendszer „az ellenforradalom szálláscsinálójának”, s aligha vigyázott volna oly aggályosan évtizedeken át arra, nehogy hasonló fórum — akár saját tágabb berkein belül, hisz a Petőfi Kör is az volt — létrejöhessen. Nem csak az volt a fontos, amit mondtak, hanem elsősorban az, hogy elkezdtek gondolkodni a mondandókon, és azt akkor is kimondták, ha ez nem szerepelt a legfelső szinten jóváhagyott igazságok kódexében.

Csak tovább kellett gondolni: s akkor a sajtó „szocialista társadalom kötelezettségeitől” (Déry Tibor) korlátozott szabadságától egy lépésre ott állt a sajtó szabadsága, majd az emberi és polgári szabadságjogok, ezek intézményei és jogi biztosítékai; a tabuk eltörlésétől néhány lépés a nemzet valódi sorskérdéseinek felvetése. Ha tovább gondolják, Rákosi lemondásától több, de logikus lépés visz az egész kommunista vezető garnitúra menesztéséig. S ezek a továbbgondolások, mint az imént említett felszólalások során arra utaltam, csírájukban meg is jelentek. Kérdés, hogy e csírákat a pártellenzék milyen mélységben, milyen számban gondolta tovább 1956 kora nyarán. Véleményem szerint, egy kisebbségük erre kész is volt, s tán tovább is jutott, mint akár a sajtóvita felszólalói — ilyen volt a vitán szóhoz nem jutó Gimes Miklós és mások. Többségük azonban nem akart túlmenni az 1953–54-es módon felülről, a párt által megreformált monolit hatalmi és centralizált gazdasági rendszeren. „... tulajdonképpen kikhez is beszéltünk mi, reformkommunisták?” tette fel a kérdést 1986-ban egy akkor félillegálisban tartott történelmi konferencián Litván György. „Be kell vallani, hogy nem a néphez beszéltünk — mi a párt-hoz beszéltünk. (...) Mi elsősorban a párttagsághoz, és az apparátus, sőt a vezetés jobbik részéhez igyekeztünk beszélni és őket meggyőzni a reformok szükségességéről. És természetes, hogy ezekhez csakis marxista módon lehetett beszélni, másképp nem.”¹⁶ A Petőfi Kör reformereinek nagy többsége nem demokráciában, hanem „szocialista demokráciában” gondolkodott. Fő különbség a kettő között, hogy utóbbi a politikai cselekvés monopóliumát — semmi kétség, hogy az ország és nép vélt javára — a pártnak és kapcsolódó szervezeteinek — ilyen volt a Petőfi Kör is — tartja fenn, a demokratikus szabályokat elsősorban ezen a körön belül kívánta érvényesíteni.

Mindezek ellenére a Petőfi Kör e vitáinak jelentősége mégis a kifejtett gondolatok — ha tetszik, program — továbbgondolhatóságában rejlett: Továbbgondolta őket, s ebből megfelelő következtetéseket vont le, a politikai vezetés. *Innen* a magyarázata azoknak a már említett intézkedéseknek, a Petőfi Kör elleni kampánynak 1956 júliusában, melynek egyes dokumentumai a *Függelék*ben olvashatók. Ennél is fontosabb, hogy továbbgondolta kissé mindenki, akihez a vita híre eljutott. A sajtóvita résztvevői számából ítélve ez már szóbeli csatornákon is igen sok embert jelenthetett.¹⁷ Maga a kampány is — ahogy ez általában történni szokott — visszajára fordult, egyértelműen „üzent” azoknak, akiknek gondolkodásában a demokráciának minden jelző nélkül is konkrét jelentése volt. Megtermékenyítőleg hatott így a Petőfi Kör 1956 októberének tömegmozgalmára, erjesztője volt azoknak a követeléseknek, amelyek október 23-án és azt követően meglepő egybehangzással fogalmazódtak meg. Igen lényeges folyamatosság ez még akkor is, ha az eszmék és célok alakulásán, s nem a gondolkodók és cselekvők azonosságán alapult. A jelen viták szereplőinek s hallgatóságának jelentős része ha előbb nem, a forradalom alatt, annak hatására megértette a fentebb említett továbbgondolás szükségességét, s az így leszűrt következtetésekhöz az 1956 utáni, ehhez felettébb kedvezőtlen időkben is hű maradt.¹⁸ Ennek az útnak a kezdete a tavaszi vitáknál jelölhető meg, s kötőanyagát a fentebb érintett gondolatok jegyében való nyilvános fellépéshez szükséges bátorság adta. S bár a történész számára a politikai gondolat változásának folyamata az érdekes és tanulságos, a gondolkodó embernek legalább ennyire fontos a modellértékű morális kisugárzás.

Rainer M. János

Jegyzetek

- ¹ A *Petőfi Kör* vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. I. köt. Két közgazdasági vita. Bp. Kelenföld Kiadó — ELTE, 1989.
- ² Hruscsov zárt ülésen elhangzott beszédét 1956 nyarán már széles körben ismerték a nyugati rádiók közlései alapján. A nyugatra való kiszivárogtatásban jelentős szerepet játszott a lengyel párt varsói titkára, Stefan Staszewski, aki a belső használatra Moszkvából kapott szöveget átadta nyugati tudósítóknak. Ld. visszaemlékezését, in: Toranska, Teresa: *Oni. Sztálin lengyel bábjai*. Bp. AB Független Kiadó, 1987. 59. old. A beszédet hivatalosan csak 1988-ban tették közzé ld. Hruscsov N.Sz.: *A személyi kultuszról és következményeiről*. Kossuth, Bp. 1988.
- ³ Leonhard, Wolfgang: *The Kremlin Since Stalin*. New York, Praeger, 1962. 194–195. old.
- ⁴ Ld. Szabad Nép, 1956. márc. 15.
- ⁵ A lengyel helyzetről ld. Toranska i.m. Staszewski-interjú, Leonhard i.m. 198. s köv. old., Dziewanowski, M.K.: *The Communist Party of Poland*, Harvard Univ. Press, 1976. 257–262. old. Togliatti interjúja eredetileg a *l'Unità* 1956. június 17-i számában jelent meg, magyarul ld. *Anyag- és Adatszolgáltatás*, 1956. 7.sz. 29–41. old.
- ⁶ Ld. *Irodalmi Újság*, 1956. márc. 24., ápr. 7., ápr. 28., jún. 16. stb.
- ⁷ Ld. Dziewanowski, i.m. 262–265. old.
- ⁸ A folyamatról beszámol: Micunovic, Veljko: *Tito követe voltam*. Moszkva, 1956–1958. 38. s köv. old.
- ⁹ A letartóztatandókról készült, az akkori hírek szerint négyszáz főt tartalmazó lista azóta sem került napvilágra; létezését azonban a Kádár-korszak hivatalos történetírása is elismerte, ld. Berecz János: *Ellenforradalom tollal és fegyverrel*. Bp. Kossuth, 1981. 65. old.
- ¹⁰ Micunovic, i.m. 86. old.
- ¹¹ Erről ld. Vásárhelyi Miklós: „Az első megghiúsított reformkísérlet” c. tanulmányát, in: Vásárhelyi M.: *Ellenzékben*. Bp. Szabad Tér Kiadó, 1989. 238–317. old., továbbá a tanulmány 1986-os vitáját, in: *Az 1956-os magyar forradalom előzményei, alakulása és utóélete*. Az 1986. dec. 5–6-án Budapesten rendezett tanácskozás jegyzőkönyve. Bp. (szamizdat), 1987. 3–43. old. A Petőfi Körről ld. Hegedűs B. András: „Petőfi Kör — a reformmozgalom fóruma 1956-ban”. *Világosság*,

1989. 1.sz. (ld. az 1. jegyzetben idézett kötet bevezetőjeként is); valamint a Petőfi Körről 1989. márciusában tartott tudományos emlékülés jegyzőkönyvét, in: *Mozgó Világ*, 1989. 8. és 9.sz.
- 12 Tánczos Gábor: „Gondolatok a fiatal magyar értelmiségről”. *Új Hang*, 1956. 6.sz.
- 13 Molnár Miklós: *Egy vereség diadala*. Párizs–New–Jersey, 1988. 42. a köv. old.
- 14 Rákosi Mátyás 1956 tavaszán két ízben is nyilvános beszédben foglalkozott a Rajk-perrel: március 27-én Egerben a Heves megyei, május 18-án a budapesti Sportcsarnokban a fővárosi pártaktíván.
- 15 Korábban pártaktíva-üléseken, ill. párttaggyűléseken többen élesen bírálták Rákosit (Szilágyi Józsefné, Lukácsy Sándor stb.), s egy angyalföldi aktíván Litván György a személyesen jelen levő első titkárt lemondásra szólította fel.
- 16 Ld. *Az 1956-os magyar forradalom előzményei...* i. m. 29. old.
- 17 A tájékozódás nemcsak szóbeli csatornákon történt. Bár a vezetés „zárolta” a sajtóvita jegyzőkönyvét (erről ld. a vita jegyzetanyagát megelőző szerkesztői jegyzetet a közlés előzményeiről), nagy számban készültek „kivonatos” jegyzőkönyvek résztvevők helyszíni jegyzetei alapján. Ezek készítői esetenként a hivatásos gyorsírókhoz hasonlóan nemcsak a felszólalások gondolatmenetét, hanem a közönség reakcióit, közbeszólásait is igyekeztek rögzíteni. Magam három különböző kéztől származó (legépelet) feljegyzést olvastam; kettő Budapest Főváros Levéltára 1956-os különgyűjteményében található, ebből az egyik egy személyes irathagyatékából, a másik egy üzemi iratanyagából került oda. Egy harmadikat a Párttörténeti Intézet Archivumában találtam (PI Arch. 276. f. 61/815. 8. e. 114–118. old.); ez feltehetően egy DISZ funkcionárius jelentése az Agit-Prop Osztálynak, mely a vita előkészítéséről is tartalmaz adalékokat. Ezek a feljegyzések afféle korai „szamizdatként” cirkuláltak.
- 18 A felszólalókat 1956 után sújtó megtorlások — a közölt két vita szereplői közül börtönbe került Déry Tibor, Losonczy Géza, Tardos Tibor, Tánczos Gábor, Sziklai Imre, Fekete Sándor; Újhelyi Szilárdot Romániában tartották fogva; Máté György mérnök és Méray Tibor a letartóztatás elől emigrált, másokat „enyhébb” formában büntettek — nem csupán csak a forradalom alatti és utáni tevékenységre vonatkoztak. A Petőfi Köri tevékenység szinte minden esetben súlyos vádpont volt.